

<https://doi.org/10.70728/c.series.ped.v08.i08.105>

TURKISTON JAMIYATIDA XOTIN-QIZLARNING IJTIMOIIY HOLATI, DINIY-HUQUQIY QARASHLAR VA TARIXIY HAQIQAT

Xabibullo Xoji Muxammadyusuf Alisher o‘g‘li

O‘zbekiston Respublikasi Din ishlari

bo‘yicha qo‘mitasi bosh mutaxassisi,

Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi

e-mail: xxmao1993@gmail.com

orcid: 0009-0005-6647-7172

Annotatsiya. Maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston jamiyatida xotin-qizlarning ijtimoiy holati, diniy-huquqiy qarashlar va ular atrofida shakllangan bahsli masalalar tahlil qilinadi. “Sharq ayoli” haqidagi soddalashtirilgan tasavvurlar, shariat va mahalliy urf-odatlar doirasidagi huquqiy imkoniyatlar, matbuotdagi munozaralar, erta nikoh, majburiy turmush, ayollar savodxonligi, tibbiy xizmat va jamoat hayotidagi ishtirok masalalari tarixiy manbalar asosida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda Turkiston ayollarini mutlaq huquqsiz qatlam sifatida tasvirlash tarixiy jarayonning murakkabligini to‘liq ochmasligi, shu bilan birga ularning ijtimoiy faolligi an‘anaviy cheklovlar, oilaviy munosabatlar va ma‘rifiy tashabbuslar kesishmasida shakllangani asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Turkiston; xotin-qizlar; ijtimoiy holat; shariat; mahalliy urf-odat; ayollar huquqi; erta nikoh; jadid matbuoti.

Abstract. The article analyzes the social status of women in Turkestan in the late nineteenth and early twentieth centuries, religious-legal views and controversial issues surrounding women’s everyday life. It examines simplified perceptions of the “Eastern woman”, legal opportunities within Islamic law and local customary norms, debates in the press, early marriage, forced marriage, female literacy, medical care and women’s participation in public life. The study argues that portraying Turkestan women as an absolutely powerless group does not fully reveal the complexity of historical reality. At the same time, women’s social activity developed at the intersection of traditional restrictions, family relations and educational initiatives.

Keywords: Turkestan; women; social status; Islamic law; local custom; women’s rights; early marriage; Jadid press.

Аннотация. В статье анализируются социальное положение женщин в Туркестане конца XIX — начала XX века, религиозно-правовые взгляды и спорные вопросы, связанные с их повседневной жизнью. Рассматриваются упрощённые представления о “восточной женщине”, правовые возможности в рамках шариата и

местных обычаев, дискуссии в печати, ранние браки, принудительное замужество, женская грамотность, медицинская помощь и участие женщин в общественной жизни. Обосновывается, что представление туркестанских женщин как абсолютно бесправной группы не раскрывает всей сложности исторической реальности. Одновременно показывается, что их социальная активность формировалась на пересечении традиционных ограничений, семейных отношений и просветительских инициатив.

Ключевые слова: Туркестан; женщины; социальное положение; шариат; местный обычай; права женщин; ранний брак; джадидская печать.

Kirish. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston jamiyatida xotin-qizlarning ijtimoiy holati masalasi murakkab tarixiy jarayonlar bilan bog‘liq holda shakllandi. Mustamlaka ma‘muriyati, mahalliy diniy-huquqiy tartiblar, oilaviy munosabatlar, shahar va qishloq turmush tarzi, matbuotdagi bahslar hamda jadidchilik harakati ayol mavqeiga oid qarashlarning o‘zgarishida muhim omil bo‘ldi. Bu davr manbalarida ayol ko‘pincha oilaviy makon bilan bog‘liq tasvirlangan bo‘lsa-da, real ijtimoiy hayotda uning huquqiy imkoniyatlari, xo‘jalikdagi vazifalari, ma‘rifiy tajribasi va jamoat maydoniga chiqish shakllari bir xil bo‘lmagan.

Turkiston xotin-qizlari haqidagi ayrim tasavvurlar “Sharq ayoli” obrazini soddalashtirishga asoslangan edi. N muhitda mavjud qatlam sifatida ko‘rsatildi. Tarixiy manbalar esa bundan murakkabroq manzarani ochadi. Ayollar hayotida an‘anaviy cheklovlar kuchli bo‘lgan, lekin shariat va mahalliy odat doirasida mulk, meros, ajrashish, qozilik sudlariga murojaat qilish, ayrim hollarda xo‘jalik va jamoat vazifalarida ishtirok etish imkoniyatlari ham mavjud edi [1; 2].

Mazkur maqolada xotin-qizlarning ijtimoiy holati uch asosiy yo‘nalishda o‘rganiladi. Birinchi yo‘nalish ayollar haqidagi stereotiplar va ularning tarixiy manbalar bilan munosabatidir. Ikkinchi yo‘nalish shariat, urf-odat va Rossiya imperiyasi qonunchiligi ta‘sirida shakllangan diniy-huquqiy manzaradir. Uchinchi yo‘nalish ayollar savodxonligi, nikoh masalasi, tibbiy xizmat, matbuotdagi bahslar va jamoat hayotiga chiqish tajribalaridir.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mavzuga oid manbalar tarkibi rang-barang bo‘lib, ularni davriy matbuot, etnografik kuzatuvlar, huquqiy hujjatlar, jadid adabiyoti, tibbiy-statistik ma‘lumotlar va keyingi tarixshunoslik tadqiqotlariga ajratish mumkin. “Turkestanskiye vedomosti” va “Turkiston viloyatining gazet”i” sahifalarida ayollar huquqi, ro‘mol, nikoh, qizlar savodxonligi, sayohat, qozilik, tibbiy yordam va jamiyatdagi ishtirok masalalari bo‘yicha muhim munozaralar berilgan [3; 4; 5].

V. va M. Nalivkinlar tomonidan yozilgan Farg‘onaning o‘troq aholisi ayollari turmushiga oid ocherk mahalliy ayollar hayotini etnografik jihatdan o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Unda shariat va urf-odatlar doirasida ayollarning oiladagi mavqei, mulkiy munosabatlari, kundalik turmushi hamda ijtimoiy munosabatlar tizimi haqida qimmatli ma‘lumotlar berilgan [2].

Jadid ziyolilarining asarlari va matbuotdagi chiqishlari mavzuning ma‘rifiy-ijtimoiy jihatini ochib beradi. Abdurauf Fitratning “Oila” asari, Anbar Otin va Nozimaxonimning ijodiy merosi, matbuotdagi ayollar murojaatlari, erta nikoh va qizlar savodxonligiga oid

maqolalar Turkiston jamiyatida ayol mavqeiga nisbatan yangicha qarashlar shakllanganini ko‘rsatadi [6; 7; 8].

Tadqiqotda tarixiylik, qiyosiy tahlil, muammoli-xronologik yondashuv va manbashunoslik tahlili usullaridan foydalanildi. Ayollar ijtimoiy holati rasmiy huquqiy tartiblar, diniy-axloqiy me‘yorlar, mahalliy odatlar, oilaviy munosabatlar va davriy matbuotdagi jamoatchilik munozaralari bilan bog‘liq holda o‘rganildi.

Muhokama. XIX asr oxirida Turkiston ayollari haqidagi tasavvurlar ichida eng keng tarqalgani ularni ijtimoiy hayotdan chetda qolgan qatlam sifatida ko‘rsatish edi. Bu qarash mustamlaka davri kuzatuvchilari, G‘arb mualliflari va ayrim sovet davri tadqiqotlarida turli shakllarda takrorlandi. Manbalar tahlili esa xotin-qizlarning ijtimoiy holatini faqat qaramlik va cheklanish bilan izohlash tarixiy jarayonni toraytirishini ko‘rsatadi.

1875-yilda “Turkestanskiye vedomosti” sahifalarida e‘lon qilingan P. Mayevning “O‘rta Osiyo xotin-qizlarining huquqlari” haqidagi maqolasi bu boradagi dastlabki muhokamalardan biri bo‘ldi. Unda mahalliy ayollar ahvoli tashqi tomondan cheklangan ko‘ringani holda, Qur‘on va shariat talqinlarida ayollarga meros, ajrashish va shaxsiy huquqlar bilan bog‘liq ayrim kafolatlar berilgani qayd etildi [1].

1889-yilda “Turkestanskiye vedomosti”da fransuz olimi Genri D‘Estrening musulmon ayollari ro‘moli haqidagi maqolasi tarjima qilinib e‘lon qilindi. Unda musulmon ayollar mavqeiga nisbatan odatiy G‘arbona tasavvurlardan farqli fikrlar ilgari surilgan. Bu holat XIX asr oxiridayoq ayollar masalasi bir yoqlama tushuntirilmaganini, unga nisbatan muqobil talqinlar mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi [3].

V. va M. Nalivkinlarning kuzatuvlari ham musulmon ayollari huquqiy holatini murakkabroq baholashga undaydi. Ular Farg‘ona vodiysi o‘troq aholisi ayollari hayotini tasvirlar ekan, shariat va mahalliy urf-odatlar ayolning ayrim huquqlarini himoya qilganini ta‘kidlaydi. Ayollar oilaviy munosabatlarda, mulk masalalarida va kundalik xo‘jalik faoliyatida turli darajada ishtirok etgan [2].

Shu bilan birga, ayollar ijtimoiy faoliyatini kengaytirish yo‘lida jiddiy to‘siqlar mavjud edi. Oilaning ichki tuzilishi patriarxal tartibga asoslangan, mehnat taqsimoti jinsiy belgiga ko‘ra shakllangan, ayollarning asosiy vazifasi uy-ro‘zg‘or, farzand tarbiyasi va ichki xo‘jalik ishlari bilan bog‘langan. Bozor, savdo, tashqi aloqalar va rasmiy jamoat ishlarida erkaklar ustun o‘rin egallagan.

Ayollar mavqei ijtimoiy qatlam, turmush sharoiti va etnik muhitga qarab farqlangan. Hunarmand, dehqon yoki chorvador oilalarda ayollar xo‘jalik mehnatida faol qatnashgan. Ayrim hollarda erkakning uzoq safarga ketishi yoki moddiy ta‘minot bermasligi ayollarni qozilik sudlariga murojaat qilishga majbur etgan. Bu holatlar ayolning huquqiy subyekt sifatida mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi.

Matbuot ayollar masalasini jamoatchilik muhokamasiga olib chiqqan asosiy maydonlardan biri bo‘ldi. “Turkiston viloyatining gazetisi” sahifalarida ayolning oiladagi o‘rni, jamiyatdagi vazifasi, qizlar savodxonligi, erkaklar bilan tenglik, sayohat va ta‘lim masalalari muntazam yoritildi. 1911-yilda “Xotun” sarlavhali maqola tarjima qilinib, musulmon xalqlarning taraqqiyoti ayollar holati bilan bog‘liq ekani ta‘kidlandi [4].

Bu munozaralar bir xil yo‘nalishda kechmagan. 1912-yilda e‘lon qilingan “Xotinlar erlar bilan barobar emas” mazmunidagi maqolada ayollarni erkaklar bilan tenglashtirish g‘oyasi tanqid qilindi. Muallif ayolning asosiy vazifasini farzand dunyoga keltirish va tarbiya bilan chegaralovchi pozitsiyani himoya qildi. Bu fikrlar Turkiston jamiyatida an‘anaviy qarashlarning kuchli ekanini ko‘rsatadi [5].

Taraqqiyparvar qarashlar esa ayollar savodxonligini jamiyat yuksalishining zarur sharti sifatida talqin qildi. 1913-yilda matbuotda e‘lon qilingan tatar ayollari murojaatida ma‘rifatli ona, bilimli ayol va jamiyat taraqqiyoti o‘rtasidagi uzviy aloqa ochiq ifodalandi. Unda ayollarni jaholatda qoldirish jamiyat kelajagiga zarar yetkazishi, maktablar ochish va ilm berish zarurligi ilgari surildi.

Toyfa xonimning Orenburg safariga oid xabarlar ham ayollar jamoat hayotiga chiqishining ramziy hodisasi sifatida baholandi. Yosh qizning maktab, madrasa, masjid, gazeta tahririyati va xayriya kutubxonasiga tashrifi musulmon yoshlar o‘rtasida madaniy aloqalar kuchayishi bilan bog‘landi. Shu bilan birga, bu voqea keskin tanqidga uchradi va ayolning mahramsiz safar qilishi haqidagi diniy-huquqiy bahslarni kuchaytirdi.

Xotin-qizlar savodxonligi masalasida ham ikki xil manzara ko‘rinadi. Bir tomondan, ayollar ta‘limi qamrovi cheklangan, dunyoviy bilimlarga kirish imkoniyati juda past bo‘lgan. Ikkinchi tomondan, otinoyi va bibiotinlar maktablari orqali qizlar diniy savod, arab yozuvi, axloqiy bilimlar va mumtoz adabiyotdan saboq olgan. Chustdagi Komila Bibi va Umruya Bibi maktablari haqidagi ma‘lumotlar bu jarayonning kichik bo‘lsa-da, real institutsional asosga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Anbar Otin, Nozimaxonim kabi ma‘rifatparvar ayollar o‘z ijodida ayollarning oiladagi va jamiyatdagi o‘rnini yoritishga intildilar. Ularning she‘rlari va ijtimoiy qarashlari xotin-qizlar taqdiri faqat maishiy muhit bilan chegaralanmasligi, ayol ham ilm, fikr, so‘z va ijtimoiy mas‘uliyat egasi sifatida qaralishi kerakligini ifodaladi [7].

Ayollarning davlat va jamoat ishlaridagi o‘rni ham muhokama mavzusiga aylandi. 1912-yilda “Xotinlar qozi bo‘la oladimi?” nomli maqola chop etilib, ayollarning qozilik lavozimiga tayinlanishi mumkinligi yuzasidan bahs ochildi. Muallif an‘anaviy qarashlarga tayanib, ayollar bunday lavozimga mos kelmasligini asoslashga urindi. Biroq Namangan atrofidagi Xolbibibi tajribasi ayolning amaliy boshqaruv vazifasini bajara olishini ko‘rsatadi. Eri vafotidan so‘ng u mirobboshlik ishini davom ettirib, “Xolmirob” nomi bilan tanilgan.

Nikoh va oila masalasi xotin-qizlar ijtimoiy holatining eng bahsli jihatlaridan biri edi. Rossiya imperiyasi qonunchiligida musulmon va yahudiy aholi uchun nikoh yoshi belgilangan bo‘lsa-da, Turkiston sharoitida shariat va mahalliy urf-odatlar ustuvor bo‘lib qoldi. Qizlarni 16 yoshdan oldin turmushga berish keng tarqalgan, bunday amaliyotning tibbiy va huquqiy oqibatlarini 1899-yildan boshlab matbuotda tanqid qilina boshlagan [9].

Erta nikohning zarari tibbiy kuzatuvlar orqali ham asoslandi. Turkistondagi ayollar va bolalar shifoxonalari ma‘lumotlariga ko‘ra, mahalliy qizlarning balog‘atga yetish yoshi bo‘yicha mavjud ayrim an‘anaviy qarashlar ilmiy tekshiruvga mos kelmagan. Shifokorlar erta turmush qizlar sog‘lig‘i, onalik salohiyati va kelajak avlod holatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishini qayd etdilar.

Abdurauf Fitrat “Oila” asarida erta turmushning yigit va qiz uchun oqibatlarini alohida tahlil qildi. U nikohga kirishishda jismoniy yetuklik bilan birga ma’naviy tayyorgarlik, iqtisodiy mas’uliyat va rozilik zarurligini ko‘rsatdi. Fitratning bu qarashlari oilani ijtimoiy institut sifatida yangicha tushunish, ayol sog‘lig‘i va huquqiy roziligini muhim mezon sifatida baholash yo‘lidagi muhim qadam edi [6].

Majburiy nikoh masalasi ham davr matbuotida keskin yoritildi. Qizlarni o‘z rozilgisiz katta yoshli erkaklarga uzatish holatlari, bunday majburlashlarning fojeali oqibatlari va oilaviy norozilikning kelajak avlod tarbiyasiga ta’siri muhokama qilindi. Jadid va ma’rifatparvar mualliflar nikoh rozilik, qalbiy moyillik va ongli tanlov asosida qurilishi kerakligini ilgari surdilar.

Ayollar salomatligini muhofaza qilish sohasidagi o‘zgarishlar ham ijtimoiy holatni anglashda muhimdir. XIX asrning 80-yillaridan boshlab Toshkent va boshqa shaharlarda mahalliy ayollar hamda bolalar uchun alohida ambulatoriyalar tashkil qilindi. 1883-yilda Toshkentda ochilgan ayollar va bolalar shifoxonasi birinchi o‘n yillikda 24 mingdan ortiq bemorni qabul qildi. 1907-yilda esa bir yil ichida 30 mingdan ortiq murojaat qayd etildi [10].

Tibbiy xizmatning ayol xodimlar orqali ko‘rsatilishi mahalliy mentalitetga mos yechim bo‘ldi. Dori, suv muolajalari, bog‘lash va oddiy jarrohlik amaliyotlarining bepul bajarilishi ayollar murojaatini ko‘paytirdi. Biroq diniy va an’anaviy qarashlar, yuzni ochmaslik, erkak shifokorga ko‘rinishni istamaslik, tug‘ruq ayollarini shifoxonaga yotqizishga qarshilik qilish kabi omillar tibbiy yordamni cheklab turdi.

Turkiston Mehr-muruvvat jamiyati qoshidagi tug‘ruqxona, Beshyog‘och va Shayxontohur ambulatoriyalari, bepul dori ta’minoti haqidagi muhokamalar shahar muhitida ayollar salomatligini himoya qilishga qaratilgan zamonaviy yondashuvlar shakllanganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, qishloq joylarda ayollar rus shifokorlariga juda kam murojaat qilgan, bu esa tibbiy modernizatsiya jarayoni hududlar bo‘yicha bir xil kechmaganini anglatadi.

Ayollarning diniy amaliyotlarda ishtiroki ham ularning jamiyatdan to‘liq yakkalanganini rad etadi. Haj safariga chiqqan musulmonlar orasida ayollar ham qayd etilgan. 1897-yilda Buxorodan Batumi va Boku orqali yo‘l olgan ziyoratchilar ichida ayollar borligi, 1903-yilda Krasnovodskka hajdan qaytgan turkistonliklar orasida ayollar qayd etilgani diniy hayotda ham ayollar harakati mavjud bo‘lganini tasdiqlaydi.

Natijalar. Tahlil Turkiston xotin-qizlarining ijtimoiy holati bir qator qarama-qarshi omillar ta’sirida shakllanganini ko‘rsatadi. Ayollar oilaviy va maishiy makon bilan qattiq bog‘langan, an’anaviy mehnat taqsimoti ularning jamoat maydonidagi ishtirokini cheklagan. Shu bilan birga, shariat, urf-odat va sud amaliyoti doirasida ayollarning meros, mulk, ajrashish, moddiy ta’minot talab qilish va ayrim huquqiy murojaatlarni amalga oshirish imkoniyatlari mavjud bo‘lgan.

Davriy matbuot ayollar mavqeiga oid bahslarning asosiy maydoniga aylandi. Unda bir tomondan an’anaviy qarashlar himoya qilindi, ikkinchi tomondan ayollar savodxonligi, erta nikohga qarshi kurash, majburiy turmushni qoralash, qizlar maktablari va ma’rifatli ona g‘oyasi ilgari surildi. Bu munozaralar Turkiston jamiyatida ayol mavqeiga doir qarashlarning o‘zgarish bosqichiga kirganini ko‘rsatadi.

Tibbiy xizmat, qizlar savodxonligi, ma’rifatparvar ayollar ijodi va ayrim jamoat faoliyati misollari xotin-qizlarning jamiyat hayotidan mutlaq chetda turmaganini ko‘rsatadi. Ularning faolligi cheklangan, hududiy va ijtimoiy jihatdan notekis bo‘lgan, lekin tarixiy jarayonlar ichida u asta-sekin kengayib borgan.

Diniy-huquqiy qarashlar ham bir yo‘nalishli hodisa sifatida namoyon bo‘lmagan. Ayrim mualliflar shariat va urf-odatlariga tayanib, ayol faoliyatini chegaralashga uringan. Boshqa ma’rifatparvarlar esa aynan diniy-axloqiy asoslar va ijtimoiy zaruratdan kelib chiqib, ayollarga ilm berish, nikohda rozilikni ta’minlash, onalik salomatligini himoya qilish va oilaviy munosabatlarni isloh etish g‘oyalarini ilgari surgan.

Xulosa. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston jamiyatida xotin-qizlarning ijtimoiy holati an’anaviy cheklovlar, diniy-huquqiy tartiblar, mahalliy urf-odatlar, mustamlaka davri qonunchiligi va jadidchilik ta’siridagi ma’rifiy yangilanishlar kesishmasida shakllandi. Ayollar hayoti oila, nikoh, onalik va uy xo‘jaligi bilan chambarchas bog‘langan bo‘lsa-da, ular mulk, meros, ajrashish, moddiy ta’minot, tibbiy xizmat, savodxonlik va ayrim jamoat vazifalarida muayyan darajada ishtirok etgan.

Turkiston ayollarini faqat passiv, huquqsiz va jamiyatdan uzilgan qatlam sifatida tasvirlash tarixiy haqiqatni soddalashtiradi. Manbalar ularning imkoniyatlari cheklanganini tasdiqlaydi, lekin ayollar diniy-huquqiy me’yorlar, oila ichki munosabatlari, matbuotdagi munozaralar va ma’rifiy tashabbuslar orqali turli shakllarda ijtimoiy jarayonga kirib kelganini ham ko‘rsatadi.

Davrning asosiy ilmiy xulosasi shundan iboratki, xotin-qizlar masalasida tarixiy o‘zgarishlar avvalo ma’rifat, tibbiy yordam, nikoh yoshini muhokama qilish, majburiy turmushni tanqid etish, ayol roziligi va savodxonligini himoya qilish orqali namoyon bo‘ldi. Bu jarayon keyingi davrlarda ayollar ta’limi va ijtimoiy faolligini kengaytirishga zamin yaratgan muhim tarixiy bosqich bo‘lib xizmat qildi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Права среднеазиатской женщины // Туркестанские ведомости. — 1875. — 3 июнь.
2. Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. — Казань: Типография императорского университета, 1886.
3. Покрывала мусульманских женщин // Туркестанские ведомости. — 1889. — 14 марта.
4. Туркистон вилоятининг газети. — 1911. — “Хотун” мавзусидаги таржима мақола.
5. Бир мусулмон. Хотунлар эрлар билан баробар эмас // Туркистон вилоятининг газетаси. — 1912. — 20 сентябрь.
6. Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. — Тошкент: Маънавият, 2000.
7. Анбар Отин. Шеърлар ва рисолалар. — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.

8. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. — Тошкент: Маънавият, 2002.
9. Ранние браки у туземцев // Туркестанские ведомости. — 1899. — № 8.
10. Туркестанский сборник. Материалы по истории здравоохранения и быта местного населения Туркестанского края. — Ташкент, 1900–1916.
11. Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии: История изучения и современные проблемы. — Ташкент: Фан, 1991.
12. Ражабова Д.Н. Проблемы молодёжи и женщин в воззрениях джадидов Туркестана конца XIX — начала XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Ташкент, 2003.